

ALBERT LÓPEZ MULLOR
XAVIER FIERRO MACÍA
ÀLVAR CAIXAL MATA¹

*RESULTATS DE L'EXCAVACIÓ A L'ESGLÉSIA DE SANT JAUME
SESOLIVERES (IGUALADA, ANOIA)*

L'església de Sant Jaume Sesoliveres o Sant Jaume d'Igualada es troba a l'oest del terme municipal i ben a prop del nucli urbà. És en posició dominant sobre el vessant meridional d'un turó, envoltada per una urbanització i molt propera a la carretera de Jorba.

Es tracta d'un edifici de gust romànic i planta senzilla, compost de nau única i capçalera semicircular, bastit amb aparell de carreus de marès local força ben treballats. A l'angle sud-est, hi ha la sagristia, un petit afegitó rectangular, que ha perdut la coberta, limitat a llevant per un dels tres contraforts que apareixen a la façana meridional del temple, i que es completen amb un altre d'adossat a l'absis. Com que aquest darrer element és llis, tot i que presenta banquetta ornamental, l'únic detall que dona un cert caràcter a la fàbrica medieval és l'arc d'una de les dues portes: l'occidental, paredada en el moment de l'excavació, que posseeix una rosca de dovelles ben treballades. L'accés meridional, l'únic practicable i en què l'arc ha desaparegut gairebé del tot, degué tenir una aparença semblant, encara que també ostenta un trasdós menut de peces horitzontals. De totes maneres, allò que més crida l'atenció d'aquest edifici és la presència d'un pis superior format per panys de maçoneria alternats amb pilars encastats en el parament. Tot això en el tester és coronat per un joc complicat de tres espadanyes successives (fig. 1).

En iniciar-se els nostres treballs, a instància de l'Ajuntament d'Igualada i com a primera etapa de la intervenció del Servei, dirigida per l'arquitecte Antoni González, l'església es trobava greument malmesa, mancada de coberta i sotmesa a un saqueig més o menys sistemàtic des de l'abandó definitiu amb motiu de la guerra civil de 1936-1939.² S'ha d'afegir que a migdia del temple hi havia una terrassa artificial pavimentada amb lloses, la qual en facilitava l'accés i suavitzava el desní-

1. Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona.

2. Segons MESTRE (1992: 59) i CASTELLANO (1993), el 1887 Sant Jaume era sufragània de l'església parroquial de l'Espelt, on es van traslladar les campanes el 1920, en aturar-se el culte regular. Després, fins al 1936, només s'hi celebrava l'ofici el dia del sant patró.

vell natural, força pronunciat. Al nord, el terreny era molt més pla i connectava amb un carrer de la urbanització.

1. PLANTEJAMENT

L'objectiu de la recerca, com és habitual en les nostres intervencions, era de conèixer les diverses fases evolutives de l'església i complementar les dades proporcionades pels diversos estudis desenvolupats paral·lelament.³ Atesa la configuració del jaciment i les troballes que s'hi van anar realitzant, es va considerar oportú de no exhaurir tota la superfície excavable, ja que els sondeigs oberts havien donat la informació que calia per assolir les fites previstes. Els treballs es van realitzar des del 14 d'abril fins al 6 de juliol de 1993. A més, al llarg dels mesos de juliol i setembre es van obrir, sota control arqueològic, alguns petits sondeigs per completar els estudis constructius i geològics. La campanya va afectar tot l'interior del temple, la meitat occidental de l'entorn de migdia i els dos terços de ponent de l'entorn septentrional; també es va obrir un sondeig a tocar de la testera.

En la majoria d'aquests indrets es va arribar fins al terreny natural, encara que hi va haver algunes excepcions, com ara la cambra trobada al sud-oest de l'església, que es va deixar al nivell del paviment del segle XIV, i una altra estructura localitzada al bell mig de l'entorn de tramuntana, on va restar al descobert una part del nivell d'amortització. Igualment, a l'interior del temple no es va treure una inhumació apareguda al centre de la nau, gairebé adossada al graó presbiterial més avançat. Al costat nord, tampoc no es van acabar d'excavar totes les tombes, i van romandre *in situ*, degudament colgats i protegits, els individus d'algunes sepultures, que s'endinsaven en el perfil oriental de la rasa que s'hi va obrir.

2. DESENVOLUPAMENT DELS TREBALLS

Abans de començar l'excavació extensiva, es van fer sengles petits sondeigs perpendiculars a la fàbrica del temple en la important capa d'aportació que s'hi adossava pels costats est, oest i nord. Aquestes cales van palesar que la dita capa corresponia en una mínima part a l'enderrocament de la coberta de l'església, però sobretot era composta de terres acumulades per l'erosió del pujol. En conseqüència, vam decidir d'extreure aquest nivell per mitjans mecànics, fins assolir la cota del paviment exterior, en què recolzava.

Un cop realitzada aquesta neteja, l'excavació es va estendre a l'interior del

3. En el moment de redactar aquest article, són enllestits els estudis de fonts escrites, d'història de l'art i petrogràfics, però continuen les recerques geomorfològiques i físico-constructives.

temple i la sagristia. Segons sembla, als anys seixanta hom havia dut a terme en aquests àmbits alguns buidatges clandestins, els quals havien afectat bàsicament un hipogeu situat als peus de la nau i tot el voltant d'aquesta estructura; també s'havien obert alguns forats en punts perifèrics de l'aula i la capçalera. Atesa aquesta situació, el primer que es va fer va ser netejar escrupolosament aquests indrets, i tot seguit es va excavar la resta fins arribar al terreny verge. A continuació, es va passar a la sagristia, on es van excavar en extensió totes les capes fins a la roca natural.

Després d'enllestir l'excavació interior del temple, es va iniciar la recerca de l'entorn de migdia. En aquesta àrea es va començar per obrir una trinxera exploratòria d'1,50 m d'amplària en direcció nord-sud, l'eix de la qual era el mateix de la porta meridional de l'edifici. Vist l'interès de les troballes, es va decidir de continuar l'excavació en la meitat occidental de l'entorn de migjorn, on es va arribar fins al terreny arreu, llevat de la cambra esmentada més amunt. A la banda de tramuntana es va fer una operació semblant, ja que s'hi va continuar la mateixa rasa en direcció nord-sud, però en aquest cas va ser eixamplada cap a ponent i llevant ja que la potència era molt més petita que en el costat oposat. Finalment, es va obrir una rasa àmplia paral·lela a la fàbrica del costat occidental.

3. RESULTATS

3.1. Fundació, c. primer quart s. XIII (figs. 2.1, 4-6)

El material estratificat més antic proporcionat per l'excavació és un lot de terrissa grisa, obrada al taller de Cabrera d'Anoia (o Cabrera d'Igualada),⁴ que va aparèixer associat a la fundació de la primera terrassa de l'entorn meridional de l'edifici (figs. 7.1-2, 7.4). El paviment interior de l'església, una capa de calç i guix recolzada en el terreny natural, no va donar cap mena de material.

Un de nosaltres va participar en la redacció de l'únic estudi sistemàtic del material de Cabrera publicat fins ara⁵. En aquell article es deia que la producció del centre es podia datar des de la segona meitat del segle XII fins a la meitat del XIII. Tot i això, algunes de les excavacions realitzades pel Servei als darrers anys a la zo-

4. Fora de context van aparèixer d'altres materials més antics, com ara un esclat, que potser podria associar-se a un horitzó del Paleolític Mitjà localitzat a la rodalia (Gracia, 1989). També es van trobar diversos fragments de ceràmica comuna ibèrica, els quals confirmen l'existència a l'indret d'un jaciment d'aquestes característiques (ja assenyalat a Enrich, Enrich, 1989: 68). Igualment, es van descobrir algunes *tegulae*, la qual cosa permet afirmar que aquest paratge també va ser ocupat durant l'època romana imperial.

5. LÓPEZ MULLOR, Nieto, 1979. S'ha fer una nova aportació a Leenhardt, Padilla, Thiriot, Vila, 1993, en què s'ha posat menys èmfasi en els aspectes tipològics.

na d'expansió d'aquesta ceràmica ens han ajudat a matissar-hi la cronologia. Ara sabem que era abundant cap al final del segle XIII, moment de la construcció de les esglésies de Santa Maria de Rubió i Sant Miquel de Veciana.⁶ També sabem que a les sitges reblertes amb motiu de la construcció del temple de Santa Càndia d'Orpí, ja dins el segle XIV, aquesta ceràmica era present però no en exclusiva.⁷

Amb aquests antecedents, sembla clar que la cronologia final de la ceràmica de Cabrera s'ha de baixar com a mínim fins al segle XIV, omplint tal vegada la primera meitat d'aquesta centúria, tot i que continuem sense tenir dades precises per a l'inici de la producció. Així que, com que les peces trobades en el dipòsit de referència no poden ser més típiques de les manufactures cabrerengues, creiem que una cronologia de començament del segle XIII, potser del primer quart, les escau perfectament. Aquesta datació no contradiu l'estil de l'obra primitiva de l'edifici —romànica però no llombarda—, a la qual s'ha d'associar la primera ocupació de la terrassa sud. A més, s'hi pot aplicar un *terminus ante quem* de cap al 1350, que després veurem.

Una atribució temporal d'aquest caire també respon al fet que en l'excavació del jaciment no hem trobat cap indicatiu associable a l'església de Sant Jaume esmentada en els documents des del 1059.⁸ No dubtem en cap moment que aquella construcció hagués existit, el cas, però, és que no es tracta de la que nosaltres hem estudiat. Haurem de creure que, com en altres ocasions, un edifici posterior va substituir l'original, que apareixia a les fonts d'antuvi, i la nova construcció amb la mateixa dedicació que la primitiva es va bastir en un altre indret dins el propi terme.⁹

D'altra banda, són suggerents les cites documentals del 1236 i 1248, en què, respectivament, es fa referència a l'absència de sacerdot encarregat del culte, i s'arriba a una concòrdia entre el senyor jurisdiccional i el monestir de Montserrat per tal d'instal·lar un prevere a Sant Jaume. Sembla estrany que en un lloc considerat parròquia documentalment des del 1102, hi manqués un clergue.¹⁰ Per això, es podria pensar que la presència del nou capellà podria respondre a la construcció d'un edifici també nou.

Sigui com sigui, el temple d'aquella època, era d'estil romànic, format per una sola nau encapçalada per un absis semicircular llis i dotat de dues portes, una a

6. RUBIÓ: Juan, LÓPEZ MULLOR, 1991; Veciana: Solé, 1991.

7. López Mullor, Fierro, Caixal, 1989: 37; *Id.*, 1991: 88; *Id.*, 1994.

8. Mestre, 1992: 29; Benet, 1992: 421.

9. Per tractar-se d'un cas semblant al de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes (Alr Penedès), esmentada en els textos des del 1122 però bastida —almenys l'edifici que avui té l'advocació— cap al darrer terç del segle XIII, segons que va palesar l'excavació: López Mullor et alii, 1992: 21-23, 121-122.

10. Si no s'indica expresament el contrari, d'ara endavant les notícies documentals procedeixen de CASTELLANO, 1993.

migdia i l'altra a ponent. La coberta devia ser de volta de mig canó a l'aula, reforçada per un arc faixó, i de volta de forn a l'absis. El paviment interior era de lloses de pedra en el presbiteri. Aquest espai abraçava dos ambients, un de circumscrit a l'àrea de la capçalera i limitat per dos graons que coincidien amb la posició de l'arc triomfal, i un altre que comprenia una quarta part de la nau aproximadament, també enlairada, però en una cota més baixa que no pas l'absis ja que els separaven els dos graons al·ludits. La resta de l'aula, a la qual es descendia mitjançant una tercera grada des de la superfície que acabem de descriure, era plana i pavimentada amb una barreja de calç i guix.

En els dos costats de la nau hi havia sengles bancs correguts, situats entre la cara oriental dels pilars que sustentaven l'arc faixó i el tercer graó del presbiteri. Eren de pedra, compostos de carreus ben escairats col·locats de llarg; no s'hi apreciaven juntes remarcables. L'aparell de les parets de la resta de la fàbrica també era de pedra de marès, format per carreus posats de llarg, units amb juntes ressaltades. Podria ser que les parets haguessin estat enlluïdes, però, en observar les quatre capes d'arrebossat que es conserven, no vam poder esbrinar si la més antiga datava del moment de la construcció de l'edifici o de la primera reforma.

Suposem que un element trobat a la zona del tester pertany a la primera etapa de l'edifici. Es tracta d'una mena de sòcol bastit en direcció nord-sud (figs. 2.1, 4). Ocupava gairebé tota l'amplària de la façana de ponent, llevat d'una cinquena part a l'extrem meridional, aproximadament, i va ser erigit amb carreus, lloses irregulars i altres materials, com ara una dovella reaprofitada. La superfície vista era unida amb morter de calç i se'n conservava molt poca alçària; la fonamentació, que arribava a les margues naturals, situades a uns 50 cm de fondària, apareixia lligada amb argila. El sòcol era format per tres trams escalonats i recolzats en les margues, les quals podrien haver estat retallades; el tram intermedi coincidia amb la situació de la porta de ponent del temple. A la part superior de l'element, en el tram meridional, el més ben conservat, s'observava un tros de fust de columneta posat verticalment i enganxat amb morter a la base de l'estructura; immediatament a migjorn apareixien unes restes que podrien ser la part inferior d'una pilastra.

El paviment que s'hi associava, tot i que havia desaparegut, almenys en l'aparença originària, era a la mateixa cota que el cim de l'estrat únic que s'hi adossava en el moment de l'excavació: una capa de cronologia incerta remoguda fins a les acaballes del segle XV per nombrosos enterraments successius. També és evident que, a l'extrem de tramuntana, el sòcol havia estat trencat violentament. Una explicació d'aquest trencament fóra que s'hagués produït en bastir-se el mur adossat a l'angle nord-oest de l'església. Tot i això, no tenim cap prova estratigràfica d'aquest fet, ja que el dit parament s'hi trobava un xic allunyant. En qualsevol cas, costa d'imaginar que ambdues estructures haguessin estat compatibles.

Aquesta construcció resulta difícil d'interpretar, tenint en compte la fragmen-

tarietat. Tanmateix, es podria pensar que hauria pogut formar part d'alguna estructura ornamental relacionada amb l'accés a l'església per la porta de ponent.

Tot i que es de suposar que la sagrera eclesial envoltava l'església, la necròpolis, almenys en les primeres etapes, es va concentrar al cantó de tramuntana. Allà es van obrir nombroses tombes, la majoria retallades a les margues naturals a causa de la manca de terra i no d'un ritu determinat. L'única tomba que no era retallada al nivell eocènic correspon a un moment posterior, ja que es troba en una cota més enlairada que no pas la resta, i té les característiques clàssiques d'una cista. Potser, llavors ja era foradada tota la roca i hom havia hagut d'abocar una mica de terra en aquest sector.

A l'entorn meridional de l'església primitiva hi va haver dues terrasses artificials que van fer accessible el vessant del turó. Ambdues eren limitades a migdia per sengles murs de contenció bastits a base de blocs de marès relativament grans i ben escairats, units amb una mica d'argila i aparellats irregularment.

Entre el primer quart del segle XIII i mitjan segle XIV, es va bastir un conjunt d'estructures que ocupava la terrassa inferior. La més inusual és un mur que fa una corba pronunciada orientada a llevant, la utilitat del qual desconeixem, en haver desaparegut la resta de l'estructura de què formava part, a causa de l'erosió i l'acció antròpica. En el mateix cas es troben una sèrie de ruïnes molt escadusseres localitzades al sud-oest de la zona excavada, totes elles recolzades en la roca natural i sense estratigrafia associada, llevat del nivell superficial que les cobria.

3.2. *La reforma de mitjan segle XIV (fig. 2.2)*

Amb motiu d'aquesta modificació, a l'interior del temple es van pavimentar de nou els dos ambients del presbiteri. A l'exterior es van dur a terme nombroses reformes en els costats septentrional i meridional. Per datar aquestes transformacions ens basem en la presència o l'absència de la mateixa ceràmica del taller de Cabrera esmentada al començament, i sobretot en una sèrie de monedes aparegudes dins i fora de l'edifici. Pel que fa a la ceràmica, ja hem vist que a final del segle XIII es trobava en plena producció, la qual cosa podria indicar que hi va continuar el consum durant el XIV (figs. 7.3, 8.1). De totes maneres, la terrissa apareguda a l'estrat d'amortització de la necròpolis prové en bona part d'un altre centre (fig. 7.5). Tot això podria indicar que al llarg del segle XIV la producció de l'alfar al·ludit tendia a minvar, o senzillament que a mitjan d'aquesta centúria ja restava aturada, i les peces que trobem són residuals.

En aquest supòsit, seríem davant d'una etapa de transició en les manufactures ceràmiques, amb l'aparició de materials poc coneguts, cosa que ens ha fet confiar sobretot en les monedes per establir la datació d'aquesta fase. Les peces més significatives corresponen a Pere el Cerimoniós (1336-1387) i van ser encunyades a

Barcelona; apareixen, però, acompanyades de numerari de Jaume I de les seques d'Aragó (1248), Barcelona (1258) i València (1271). Atès que la moneda fraccionària del rei conqueridor va circular durant molt de temps, i no resulta estrany de trobar-la en conjunts de fins a mitjan segle XIV,¹¹ creiem que l'etapa que ens ocupa s'ha de situar cap aquesta data, tenint en compte també que les peces de Pere III van tenir una circulació circumscrita a la seva època.¹²

Les reformes atribuïbles a l'etapa que ens ocupa són, pel que fa a l'església, la refacció del parament exterior del tester, que va suposar l'amortització de l'estructura ornamental de la primera fase i la col·locació d'una porta nova, esbiaixada de l'eix de l'església i rematada amb un arc de mig punt fet amb grans dovelles. Per l'interior es va rebaixar el muntant de tramuntana. També es va procedir a una nova pavimentació del presbiteri amb lloses, que es conservaven fins al moment d'iniciar-se la recerca arqueològica, i a un nou rejuntat dels carreus de la capçalera i alguns del nord-oest de la nau, caracteritzat per tenir una incisió al centre de la junta.

A l'entorn de migdia hom va anul·lar la terrassa superior i van restar colgades amb un rebliment de terres i pedres les estructures de la fase anterior. És molt probable que la terrassa inferior continués en ús, encara que és difícil de saber-ho perquè l'erosió va afectar-la molt profundament. L'objecte de la col·locació de les terres esmentades era de formar una nova terrassa superior, més avançada cap a migdia, a l'extrem de ponent de la qual s'hi va bastir una cambra.

La construcció d'aquesta estança va suposar el paredament de la porta meridional de l'església, ja que el mur oriental de la nova estructura s'hi devia adossar. Aquest nou recinte era pavimentat amb lloses de pedra i tenia dues portes, una de petita a l'est i una altra de més àmplia a ponent, de la qual coneixem les pollagues. Per enllaçar les dues terrasses, al mur de la més enlairada es va obrir una porta, una mica més cap a llevant que no pas la de l'església.

A la banda de tramuntana, es van bastir dues construccions, una de carrada a tocar del temple dotada d'una porta al nord-est, i una altra de rectangular a tocar de l'aresta nord-oest de la fàbrica. Les dimensions d'aquest segon cos no s'han pogut definir, a causa de l'acció de l'erosió sobre els murs perimètrics, però sabem que, com l'anterior, anava pavimentat amb terra piconada.

Segurament, durant aquesta mateixa etapa es va afegir una nova estructura al tester del temple. Es tracta d'un mur col·locat a tocar de l'angle nord-oest, d'amplària igual que el de la façana de tramuntana. És fet de carreus ben treballats posats de través, units amb argila, i sembla que la llargària actual és l'original.

La posició estratigràfica d'aquesta unitat és ben clara, adossada a l'edifici, i sabem que en un cert moment, potser des de sempre, va limitar un àmbit a la banda

11. CLUA, 1992: 241-242.

12. MATEU LLOPIS, 1969: 86, 90.

de migdia, ja que aquesta cara té enlluït. La cota del paviment també la coneixem, atès que l'inici de la fonamentació, caracteritzada per filades de pedres verticals, com en certs sectors de l'església, resulta visible a cop d'ull. Tot i això, és impossible de datar aquesta estructura directament, ja que l'únic estrat adossat per la banda de migdia era extraordinàriament remogut per successius enterraments i donava materials d'èpoques molt diverses. A la banda de tramuntana la posició era semblant i només s'advertia que el nostre mur era posterior a algunes de les tombes dipositades en aquell costat. Cal dir, però, que l'aparell és molt semblant al de la cambra descoberta al sud-oest de l'edifici. La semblança dels aparells, el fet d'adossar-se a la construcció religiosa, i la possibilitat que talli una estructura contigua,¹³ ens fan pensar que aquesta paret es podria datar de mitjan segle XIV.

Entre aquell moment i l'any 1487, aproximadament, van tenir lloc algunes reformes. Una d'aquestes va afectar la cambra descoberta al sud-oest de l'església, en què es va refer la part superior del mur de migdia, es va paredar la porta oriental i es va crear un petit compartiment a l'extrem de migjorn, on es va posar un paviment de guix i calç. L'altre canvi substancial va tenir lloc a l'entorn de tramuntana, on van restar amortitzades totes les estructures que hi havien funcionat fins aleshores. No podem precisar amb exactitud la data d'aquest abandó, encara que s'hauria de situar cap a mitjan segle XIV, atès que els estrats que aleshores van dipositar-se presentaven una gran abundància de materials aliens al taller de Cabrera, les peces del qual hi eren presents de forma residual.

També, entre el final d'aquesta fase i el començament de la següent, a ponent de l'edifici, no lluny del capcer, es va anar reblint un espai sepulcral utilitzat com a fossa comuna. En aquest indret, on no es va poder individualitzar cap enterrament, es van trobar dos cranis enclavats (fig. 12), actualment en estudi.¹⁴

3.3. Els canvis de cap al 1487 (figs. 3.1, 4-6)

Aquestes transformacions, des del punt de vista arqueològic, les datem a través de la ceràmica blava del taller de Barcelona apareguda als estrats que s'hi associaven (figs. 8.6, 9.1-2, 10.1-4) i d'un fragment de ceràmica de reflex metàl·lic amb la decoració perduda (fig. 9.3). D'altra banda, cal tenir molt en compte el *terminus post quem* per a un dels elements d'aquesta fase proporcionat per una cita documental, segons la qual el 1487 es va fer un *porxo* al capdamunt de l'església.

L'excavació ens ha informat amb més amplitud dels canvis esdevinguts a l'entorn de l'edifici. Així, sabem que van restar abandonades i colgades les estructures que funcionaven a migdia d'ençà de l'avançament de la terrassa, i que llavors es

13. *Supra*, 3.1.

14. L'anàlisi el duu a terme A. MESTRE sota la supervisió de D. CAMPILLO.

van bastir els contraforts que flanquegen la porta meridional, i per extensió també la resta. Igualment, a l'àrea de la terrassa esmentada, es va col·locar un paviment de lloses de pedra que encara romanien al seu lloc en començar la nostra recerca. Tant la preparació d'aquest paviment com els rebliments que van anul·lar les construccions meridionals contenien les ceràmiques que hem enumerat.

Les altres modificacions no les hem identificat mitjançant l'excavació, però són fruit de l'anàlisi estratigràfica de les estructures aèries. D'aquesta manera, tenint en compte que els pilars de l'anomenat *porxo* elevat recolzen sobre les parets perimètriques del temple, prèviament inclinades i esquerdades, hem de suposar que hom els va afegir quan l'edifici ja tenia l'aspecte actual o almenys s'hi assemblava bastant. Com que els contraforts també són posteriors al sobreplom dels murs de l'església, i en coneixem la data gràcies al material associat als estrats de fundació, podem dir que tots dos conjunts d'estructures, els pilars del pis de sobre i els contraforts, podrien molt bé ser coetanis.

L'espadanya primitiva, recolzada sobre el recrescut del tester, deu datar de la mateixa època atesos idèntics arguments. És a sobre d'un llenç contemporani dels pilars, i consegüentment s'ha de situar en el mateix moment que els contraforts.

Un altre cop, la posició dels repetits pilars ens dona una pista, ja que en les parets laterals de la nau es troben directament a sobre dels panys conservats fins avui, però no en el lloc que correspondria al cim teòric d'aquests paraments, visiblement escapçats. Aquesta posició suggereix que, en bastir-se el porxo elevat, la coberta original de l'aula romànica havia desaparegut. Tot i que l'amplària important dels murs en què recolzava lateralment i la presència dels estreps d'un arc perpiany al mig de la nau, fan imaginar que es tractava d'una volta de mig canó seguit.

Tot plegat sembla indicar que a final del segle XV la nau degué restar coberta amb un sostre pla recolzat en un forjat, i a l'absis es conservava encara la volta de forn, ja que l'arrencament ha arribat fins a nosaltres i la seva presència no era incompatible amb la nova coberta de l'aula.

Sembla prudent d'imaginar que aleshores la porta meridional va restar expedita, ja que havia desaparegut la construcció que n'impedia l'ús; a més, el nou paviment de lloses era a tocar del llindar. Molt més difícil és situar el paredament de l'accés de ponent en aquesta època, en no tenir cap estrat, ni de dins ni de fora, que s'hi relacioni: els paviments més superficials dels dos costats restaven per sota del marxapeu, posició que impedeix d'extreure'n conclusions definitives.

L'únic indici de l'anul·lació d'aquest accés podria ser la construcció d'un mur-ret al nord-oest del temple, ben bé a sobre del que ja hi havia però una mica endarrerit, amb la intenció de millorar l'accés a la terrassa de tramuntana. Aquest afegit, realitzat en la fase que ens ocupa, potser podria indicar una reordenació del cantó de ponent, la qual hauria implicat, sens dubte, l'amortització d'una hipotètica galilea de la què podria haver format part el primer mur bastit al nord-oest.

El paredament de la porta occidental, si acceptem que es va fer llavors, va donar lloc a una mena de fornícula, situada als peus de la nau i recoberta per un enlluït en què no s'apreciava cap decoració o cap empremta d'altar o d'altre element de culte.

Cal plantejar-se la causa de totes aquestes obres i que algunes d'elles, com ara la refecció de diverses parts de la fàbrica i la construcció de contraforts en les que només es trobaven alterades, presuposen una forta pertorbació de les parets de l'edifici. Com que els estudis geològics previs a l'obra de restauració encara no s'han enllestit, és difícil que ens puguem fer ressò d'evidències sòlides sobre la qüestió. Sabem, però, que no es descarta, com a hipòtesi de partida, que l'església hagués estat afectada per algun dels terratrèmols del període 1427-1429.

3.4. Millores cap al segon terç del segle XVII (figs. 3.2, 4-6)

Alguns anys després del 1632, es va bastir al sud-est de la fàbrica una petit afegitó que va ser utilitzat com a sagristia. La cronologia l'hem esbrinat a través dels materials trobats dins la trinxera de fundació, entre els quals hi ha una moneda de Felip IV encunyada a la seca de Barcelona en la data susdita; la ceràmica s'hi adiu perfectament. La construcció d'aquest element va presuposar l'arrasament parcial d'un contrafort, que el limitava a ponent. També sabem que el paviment interior era de rajols amb una preparació de sorra i calç. L'edificació d'aquest element va comportar l'anul·lació de la finestra romànica del sud de la nau, tot i que l'obertura va restar encabida en el mur medieval.

És molt probable que, al mateix temps que es bastia la sagristia, es dugués a terme una reparació del paviment de la part més enlairada del presbiteri, en què es van canviar algunes lloses, ja que a l'estrat corresponent s'ha trobat una moneda del període 1621-1665.

Atès que aquesta època sembla propícia per a la realització d'algunes obres, tenint en compte les que s'hi van fer i les que hem documentat en nombrosos temples durant els mateixos anys, sembla lògic plantejar-se que potser és el moment en què els espais entre els pilars del *porxo* elevat van ser paredats amb llenços de maçoneria. Aquests es van col·locar a tocar dels laterals dels pilars, amb juntes ben ostensibles entre totes dues menes d'elements. A més, els nous panys van restar adossats clarament a l'enlluït que posseïen els pilars d'antuvi.

Tenint en compte la posició que adoptaven els nous panys en la capçalera de l'edifici, és molt probable que la volta de l'absis s'eliminés aleshores, ja que resultava incompatible amb la posició del nou afegitó. Potser, en aquesta mateixa època es va restituir el muntant nord a la porta de ponent, que havia estat suprimit durant les obres de mitjan segle XIV. També es podrien haver obert llavors les dues fornícules d'ambdós costats de la nau, atès que s'hi observaven dues fases

d'ús. D'altra banda, en les poques visites pastorals de l'edat Moderna que coneixem només es descriu l'altar major.

3.5. *Les darreres obres importants, c. segon decenni del segle XVIII (figs. 3.2, 4-6)*

Les ceràmiques i especialment les monedes trobades en els nivells d'aquesta etapa, ens fan situar-la en la data de l'epígraf. Un dels trets més emblemàtics d'aquesta etapa és la col·locació d'un hipogeu destinat a lloc d'enterrament col·lectiu en el terç occidental de la nau. Resulta una mena de construcció que hem documentat en diverses esglésies.¹⁵ Tot i que en el jaciment la tomba va aparèixer saquejada i malmesa, podem deduir que tenia planta rectangular i anava coberta amb volta de pedra, tal vegada escarsera, al centre de la qual hi havia una obertura tapada per una làpida.

Amb ocasió de l'obertura de l'hipogeu, es va pavimentar la meitat occidental de la nau amb lloses de marès i segurament es van fer algunes reparacions amb guix i calç al terra del presbiteri, on se sap que es va avançar lleugerament el graó que limitava a ponent el segon tram. Poc després, es va posar la inhumació trobada —i no aixecada— durant l'excavació. La de més a l'oest, a tocar de l'hipogeu, és anterior, ja que va restar mutil·lada per aquesta construcció.

A la sagristia es degué reparar la coberta, i a la resta de la part de dalt de l'edifici es va afegir un folre interior en els panys entre pilars posats anys abans. Aquests llenços, singularment els de la banda de migdia, presentaven una mica de sobreplom, i en general eren endarrerits respecte a la cara interna dels pilars. El folre esmentat, a base de pedres planes posades verticalment i unides amb juntes amples de calç, va regularitzar tota la superfície interna del pis de dalt, en alinear els panys intermedis i els pilars.

Durant les mateixes obres, al tester es va posar l'espadanya més enlairada, la qual recolzava sobre el folre descrit. La tercera cadireta, inscrita en un ull de la primera, podria ser de la mateixa època, tot i que la posició és poc expressiva. Suposem que les reformes del pis de sobre van acabar amb la col·locació de la volta de rajols i guix de la qual ens han restat els arrencaments. Aquesta volta, de filiació difícil a través de la posició estratigràfica, era incompatible amb el suposat pis horitzontal i forjat de final del segle XV, que lògicament degueren desaparèixer.

Per acabar, hem de referir-nos a la pica baptismal actualment desapareguda. La posició és evident perquè la base roman al sud-oest de la nau. També sabem

15. Per exemple a Sant Vicenç de Rus (Castellar de N'Hug, Berguedà), on l'estructura era molt semblant: LÓPEZ MULLOR, CAIXAL, Juan, 1989: 19-21. A Sant Cristòfol de la Castanya (el Brull, Osona) es va trobar un element similar però bastit més barroerament: Beltrán de Heredia, 1991: 138-140.

que era anterior al segle XVIII, ja que el paviment d'aquell moment s'hi adossava i se'n fa un esment a la visita del 1596; tot i això, ignorem la data fundacional, en recolzar directament sobre les margues naturals.

BIBLIOGRAFIA

- BELTRÁN DE HEREDIA, J. 1991. «Resultados de la excavación en la iglesia de Sant Cristòfol de la Castanya». *Actuacions en el patrimoni*: 138-144.
- BENET, A. 1992. «Igualada. Sant Jaume Sesoliveres. Història». *Catalunya Romànica*. XIX. *El Penedès. l'Anoia*. Barcelona: 420-421.
- CASTELLANO, A. 1993. *Estudi de les fonts documentals de l'església de Sant Jaume Sesoliveres (Igualada)*. Servei de Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona (inèdit).
- CLUA, M. 1992: «Els materials numismàtics trobats a l'església de Sant Marçal de Terrassola, Torrelavit (Alt Penedès)». *Miscel·lània Penedesenca* (Sant Sadurní d'Anoia), XIV: 233-252.
- CLUA, M. (en premsa). «Diners de la Torre del Baró de Viladecans (Barcelona). Un ejemplo de la economía fiduciaria en la Cataluña de la Baja Edad Media». *XI Congrès International de Numismatique, Bruxelles 1991*.
- ENRICH, J.; ENRICH, J. 1989. «Evolució dels models d'assentament i pautes econòmico-culturals del poblament ibèric i romà a la conca d'Òdena». *Estrat* (Igualada), 1: 67-76.
- GRACIA, M.V. 1989. «Tres asentamientos paleolíticos en el valle inferior del Llobregat». *Estrat* (Igualada), 2: 35-62.
- JUAN, M.; LÓPEZ MULLOR, A. 1991. «Excavaciones arqueológicas en la iglesia de Santa María de Rubió». *Actuacions en el patrimoni*: 44-50.
- LEENHARDT, M.; PADILLA, J.I.; THIRIOT, J.; VILA, J.M. 1993. «Primers resultats dels treballs al taller medieval de ceràmica grisa de Cabrera d'Anoia». *Estrat* (Igualada), 6: 151-177.
- LÓPEZ MULLOR, A.; NIETO, F.J. 1979. «Hornos de cerámica medieval en el castell de Cabrera d'Anoia». *Informació Arqueològica* (Barcelona), 30: 154-161.
- LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, À.; FIERRO, X. 1989. «Resultats de l'excavació arqueològica». GONZÁLEZ, A. (dir.), *Església de Santa Càndia d'Orpí*, Monografies, 1, Servei del Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona. Barcelona: 35-42.
- LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, À.; FIERRO, J. 1994. «Difusión de las cerámicas grises/oxidadas medievales catalanas en las comarcas de Barcelona (siglos IX-XIII)». *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en transición*. Alicante 1993, III. Alacant: 1027-1033.
- LÓPEZ MULLOR, A.; CAIXAL, À.; JUAN, M. 1989. «Església de Sant Vicenç de

- Rus. 5. L'excavació arqueològica». *Recerques històrico-arqueològiques al Berguedà* (1983-1986). Quaderns Científics i Tècnics, 1, Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Diputació de Barcelona. Barcelona: 18-58.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, J.; CAIXAL, À. 1991. «Hallazgos de cerámica gris medieval en las comarcas de Barcelona». *A cerâmica medieval no mediterrâneo ocidental*, Lisboa 1987. Mértola, 1991: 87-97.
- LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X.; CLUA, M.; SALVÀ, M.G.; CASTELLANO, A.; SALVADÓ, J. 1992. *Arqueologia, Història i Art de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes*. Diputació de Barcelona-Institut d'Estudis Penedesencs. Sant Sadurní d'Anoia.
- MATEU LLOPIS, F. 1969. «Tesorillo de vellón de los siglos XIII-XV en Barcelona». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), XIII: 80-90.
- MESTRE, J. 1992. *Sant Jaume Sesoliveres d'Igualada*. Igualada.
- SOLÉ, X. 1991. «Excavacions a l'església de Sant Miquel de Veciana». *Actuacions en el patrimoni*: 213-218.

ABREVIATURES

Actuacions en el patrimoni: Simposi Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII), Quaderns Científics i Tècnics, 3, Servei del Patrimoni Arquitectònic, Diputació de Barcelona. Barcelona, 1991.

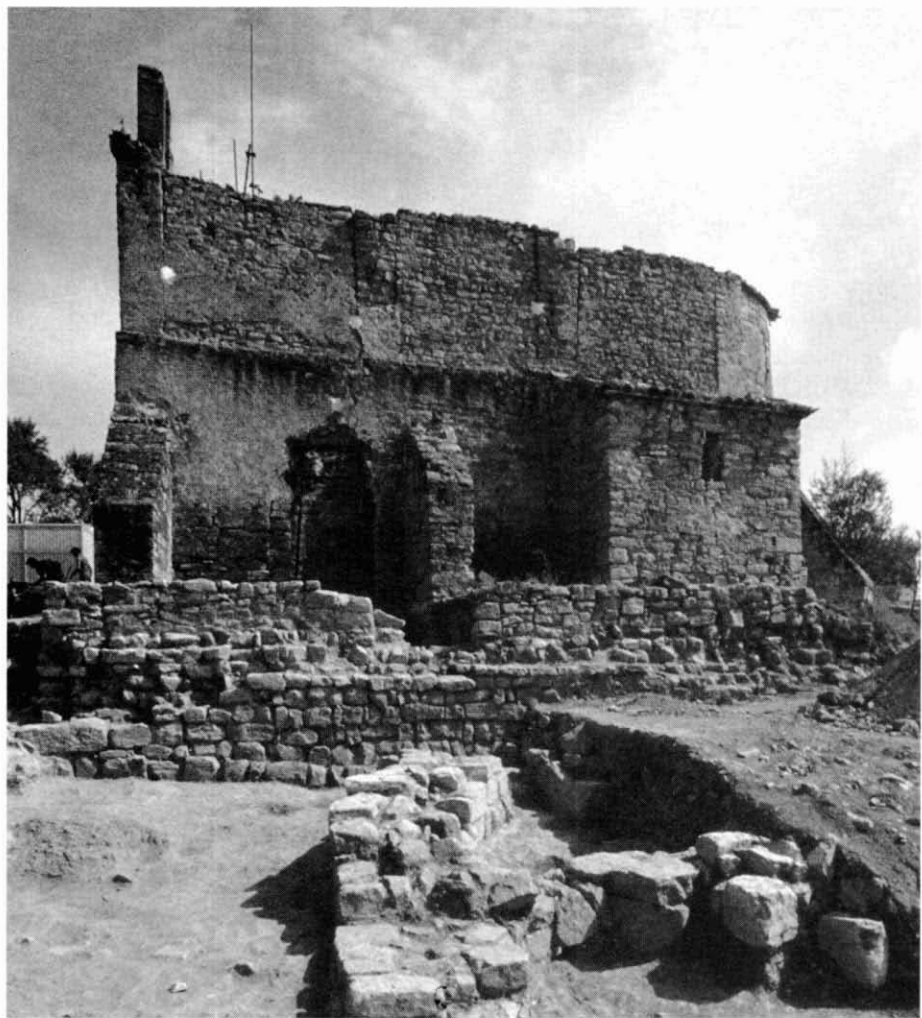
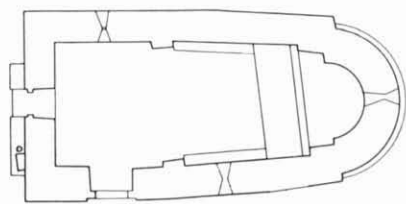

Fig. 1. Vista de l'església des de migdia. En primer terme les estructures aixecades al segle XIII.
Foto SPAL, 1993.

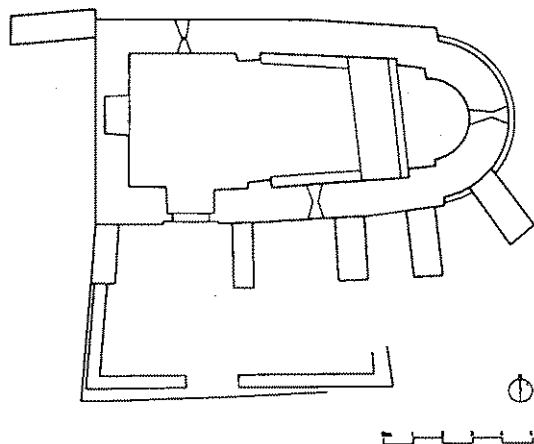

Fig. 2.2. *Idem*: mitjan s. XIV

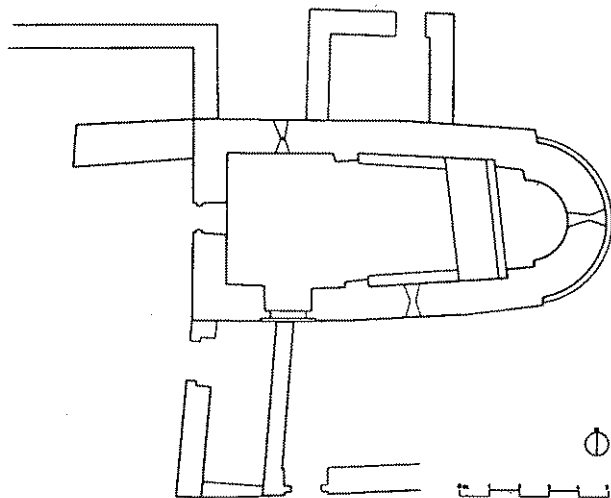

Fig. 3.1. *Idem*: T. p. q. 1487

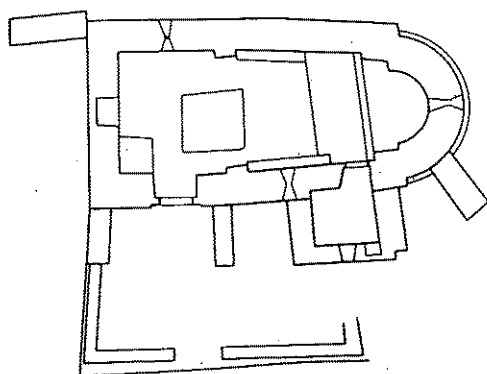

Fig. 3.2. *Idem*: refeccions del segon terç del s. XVII i de començament del s. XVIII

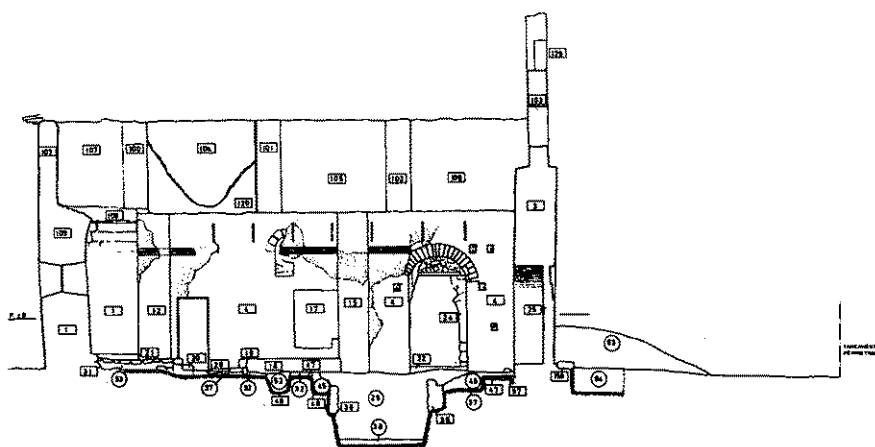

Fig. 4. Secció axial de l'edifici amb indicació de les unitats estratigràfiques

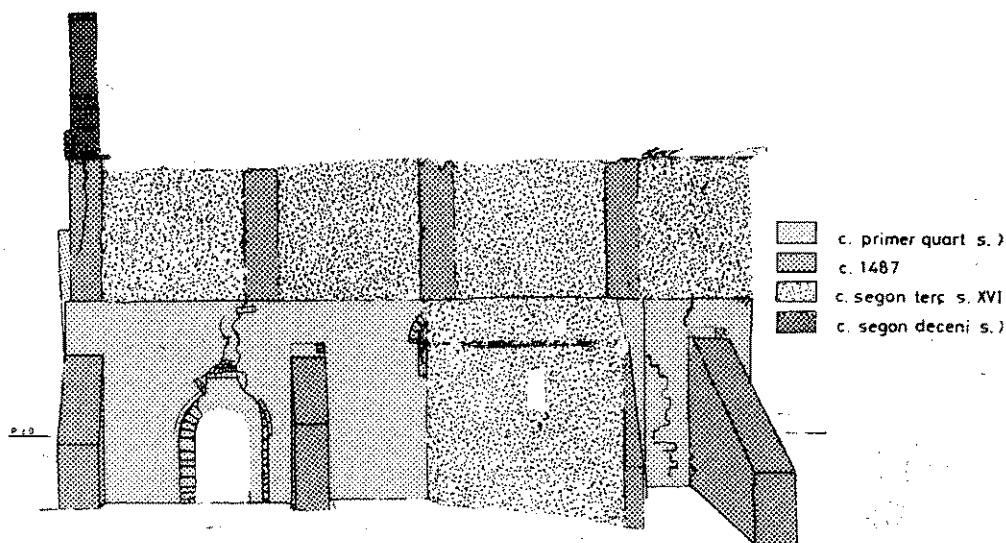

Fig. 5.1. Alçat esquemàtic de l'edifici amb indicació de les fases edilícies: façana de migdia

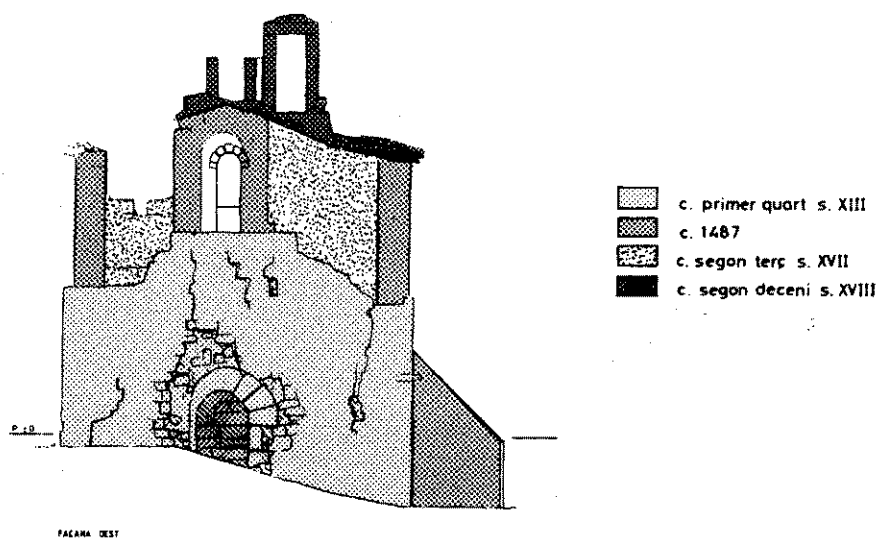
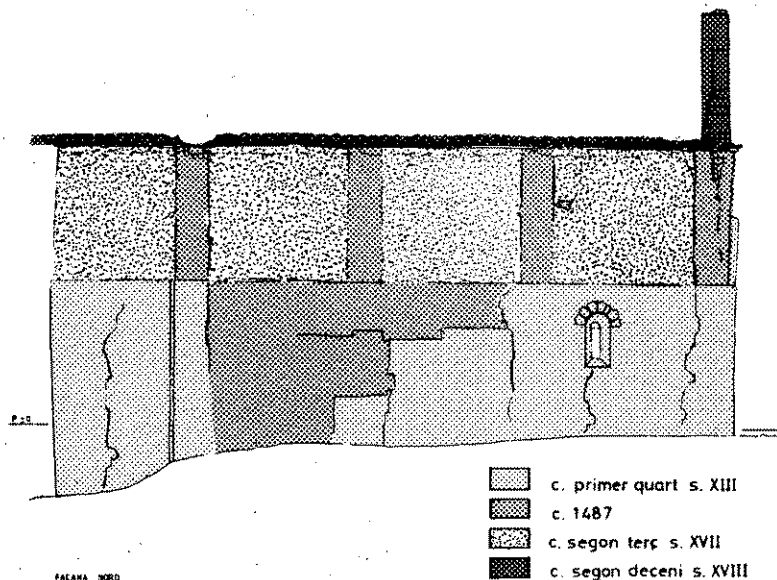
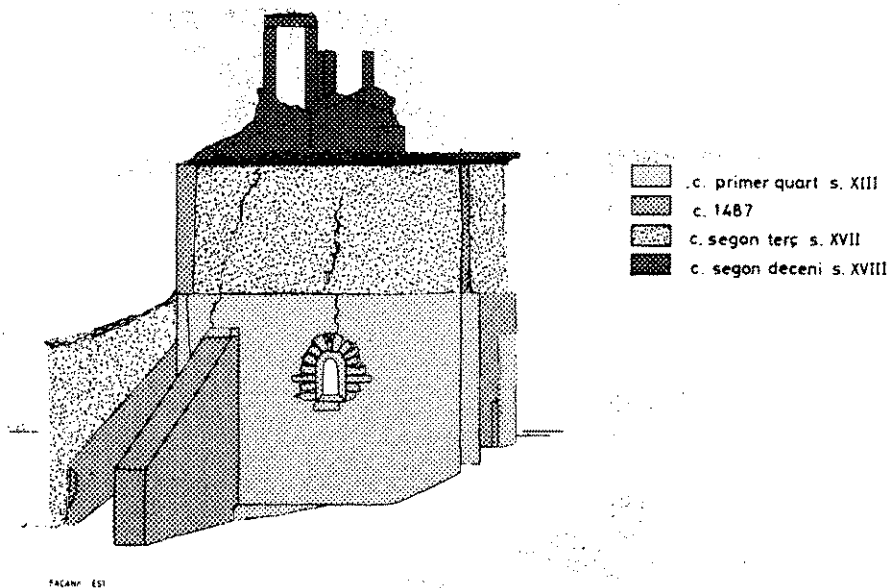

Fig. 5.2. Idem: façana de ponent

Fig. 6.1. *Idem*: façana de tramuntanaFig. 6.2. *Idem*: façana de llevant

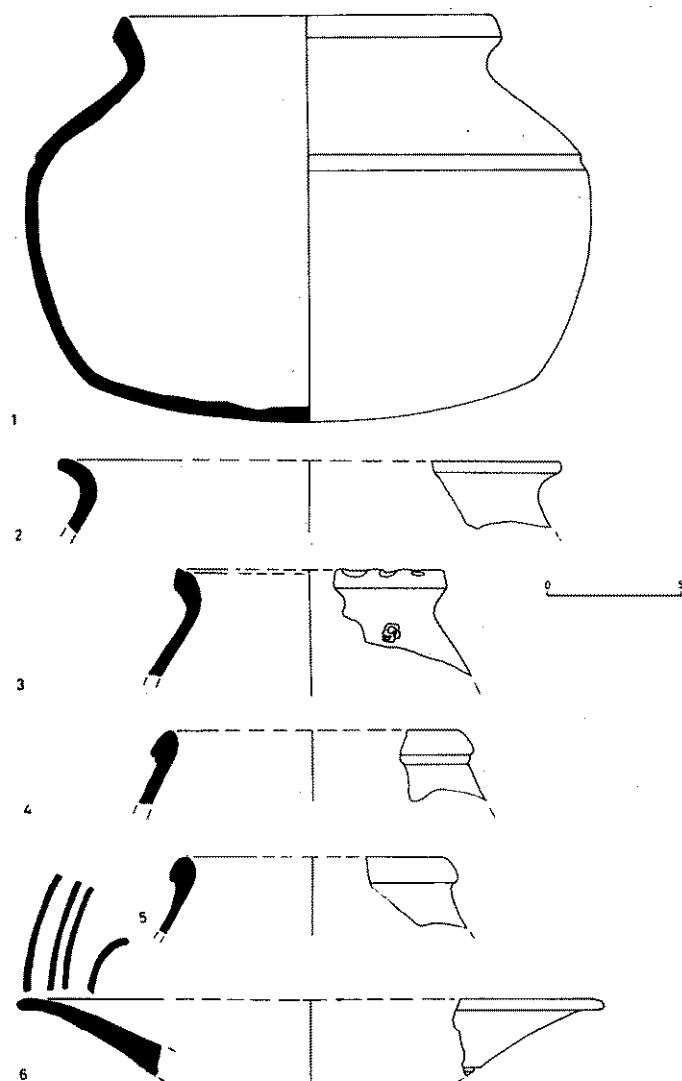

Fig. 7. Materials trobats a l'excavació. Ceràmica grisa del taller de Cabrera: 1-2, 4. u.e. 79 (primer terç s. XIII), 3. u.e. 54 (amortitzada a mitjan s. XIV), 6. u.e. 63. Ceràmica grisa baix-medieval: 5. u.e. 63. (r.p.q. 1487).

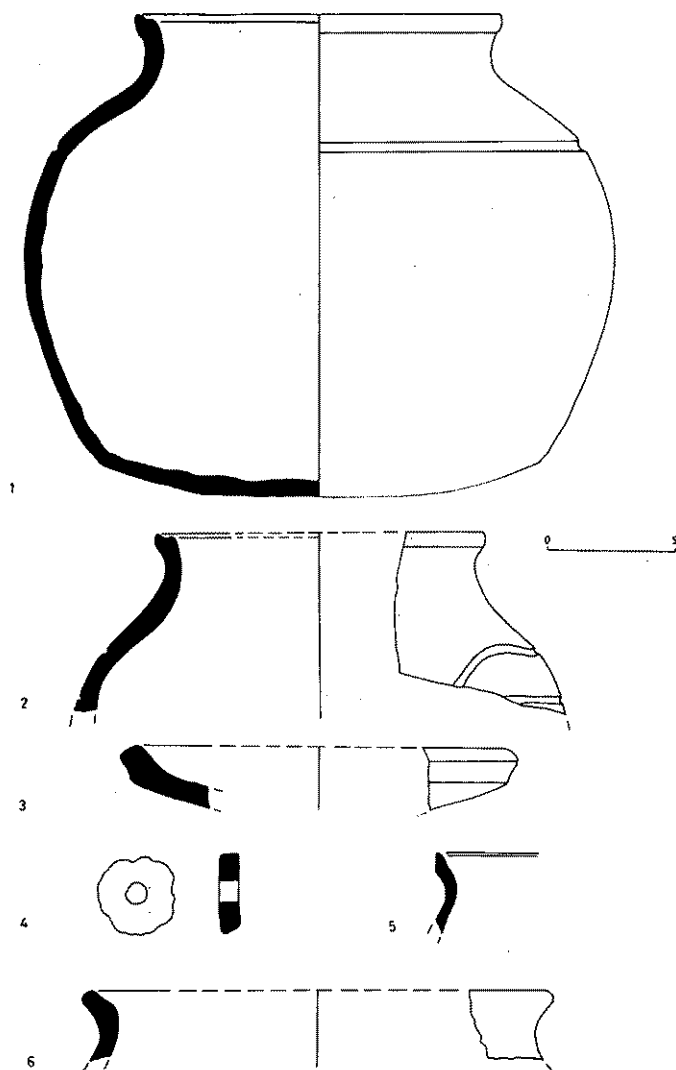

Fig. 8. Materials trobats a l'excavació. Ceràmica grisa del taller de Cabrera: 1. u.e. 63 (amortitzada a mitjan s. XIV, 2-3. u.e. 75 (amortitzada a final s. XV). Ceràmica grisa baix-medieval: 4-5. u.e. 75 (*t.p.q.* 1487). Ceràmica blava de Barcelona: 6. u.e. 75 (*t.p.q.* 1487).

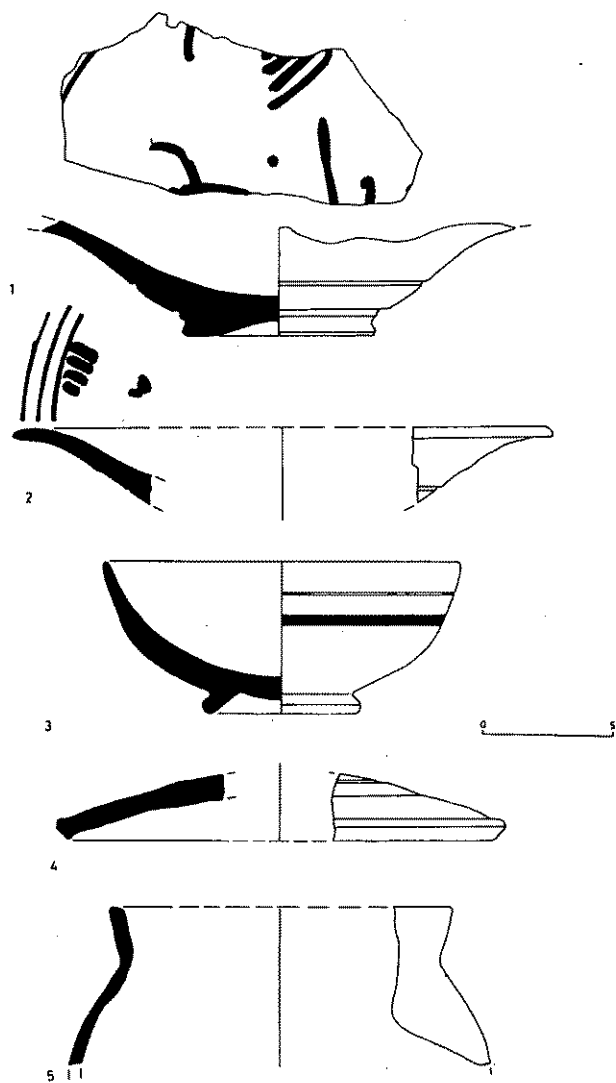

Fig. 9. Materials trobats a l'excavació. Ceràmica blava de Barcelona: 1. u.e. 75 (*t.p.q.* 1487), 2. u.e. 76 (*t.p.q.* 1487). Ceràmica de reflex metàl·lic: 3. u.e. 76 (*t.p.q.* 1487). Ceràmica amb vidrat verd: 4. u.e. 75 (*t.p.q.* 1487). Ceràmica amb vidrat melat: 5. u.e. 76 (*t.p.q.* 1487).

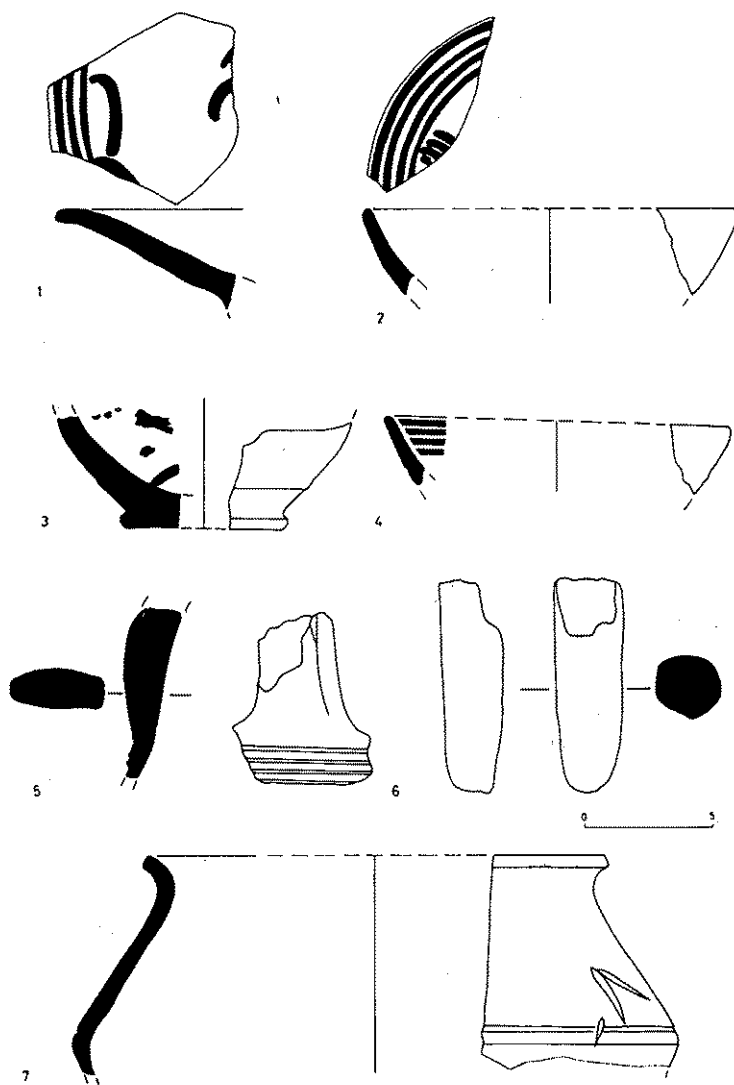

Fig. 10. Materials trobats a l'excavació. Ceràmica blava de Barcelona: 1-4. u.e. 94 (*t.p.q.* 1487). Ceràmica comuna reduïda: 5. u.e. 76 (*t.p.q.* 1487). Ceràmica grisa del raller de Cabrera: 6. u.e. 94, 7. u.e. 40.

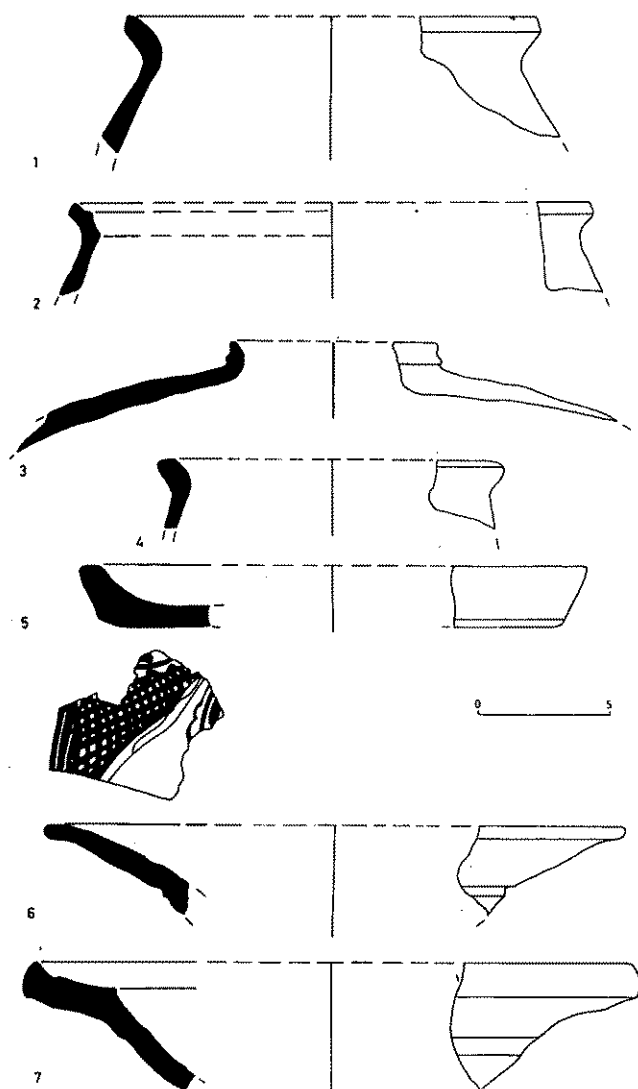

Fig. 11. Materials trobats a l'excavació. Ceràmica grisa del taller de Cabrera: 1-2. u.e. 40, 4. u.e. 45, 5. u.e. 28. Ceràmica comuna reduïda: 3. u.e. 40, 7. u.e. 85. Ceràmica policroma: 6. u.e. 72.

Fig. 12. Cranis enclavats trobats a la u.e. 98, fossa comuna o ossera utilitzada entre 1350 i 1487. Foto Museu Arqueològic de Barcelona, 1994.